

УДК: 316.613.434

© Рибачук В.М., 2015 р.

orcid.org/0000-0001-7354-7638

В.М. Рибачук
Міжрегіональна академія
управління персоналом, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

У статті представлено обґрунтування корекційної програми з подолання агресивної поведінки у підлітків. Підкреслено, що проблема виховання підлітків з агресивною поведінкою є однією з центральних психолого-педагогічних проблем, у зв'язку з тим, що все частіше доводиться стикатися з явищами ігнорування суспільних норм і агресивної поведінки дітей та підлітків. Висвітлюється точка зору про те, що, незважаючи на достатньо широку розробленість питання корекції агресивних проявів у підлітків, даний феномен потребує значного теоретико-прикладного вивчення. Зокрема, продуктивним видається автору підхід до агресивності як індивідуально-типологічної властивості особистості. Відповідно, пропонувані корекційні заходи, представлені у статті, розробляються з урахуванням зазначеного підходу.

Ключові слова: агресія, агресивність, корекція агресивності, прийоми відреагування, стрес, групові заняття, тренінг, підлітковий вік.

В.М. Рыбачук

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КОРРЕКЦИИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

В статье представлено обоснование коррекционной программы по преодолению агрессивного поведения у подростков. Подчеркивается, что проблема воспитания подростков с агрессивным поведением является одной из центральных психолого-педагогических проблем в связи с тем, что все чаще приходится сталкиваться с явлениями игнорирования общественных норм и агрессивного поведения детей и подростков. Несмотря на достаточно широкую разработанность вопроса коррекции агрессивных проявлений у подростков, данный феномен требует значительного теоретико-прикладного изучения. В частности, автору продуктивным представляется подход к агрессивности как индивидуально-типологическому свойству личности. Соответственно, предлагаемые коррекционные мероприятия, представленные в статье, разрабатываются с учетом данного подхода.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, коррекция агрессивности, приемы отреагирования, стресс, групповые занятия, тренинг, подростковый возраст.

V.M. Ribachuk

PSYCHOLOGICAL POSSIBILITIES OF AGGRESSIVE BEHAVIOR CORRECTION IN ADOLESCENTS

The article presents the rationale for intervention programmes to overcome aggressive behavior in adolescents. Emphasized that the problem of educating adolescents with aggressive behavior is one of the Central psychological-pedagogical problems, due to the fact that increasingly faced with the phenomena of ignoring social norms and aggressive behavior in children and adolescents. Illuminated the point of view that, despite the fairly extensive research question correction aggression in adolescents, this phenomenon requires considerable theoretical and applied study. In particular, it seems productive to the author approach to aggression as individually-typological properties of the personality. Accordingly, the proposed corrective actions presented in the article, are designed with this approach.

Keywords: aggression, aggressiveness, correction aggressiveness, response techniques, stress, group classes, training, adolescence.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення процес становлення особистості підлітка залежить від впливу різноманітних позитивних та негативних чинників. Агресивна поведінка у дитячому та молодіжному середовищі негативно відображається на особистості: ускладнює якісне навчання, спортивну та трудову діяльність, деформує психіку, порушує соціальні зв'язки, знижує загальний інтелектуальний та духовний рівень.

Як відомо, агресивністю позначають властивість особистості, що характеризує цілеспрямовану руйнівну поведінку, яка відзначається наявністю деструктивних тенденцій і має на меті нанесення шкоди тій або іншій особі. Тож під агресивними проявами у загальному вигляді ми розуміємо такі форми поведінки, що спрямовані на спричинення шкоди іншому [3].

Прояви агресивності у підлітковому віці доцільно завчасно відстежувати та попереджувати, адже у підростаючої дитини агресивність трансформується в індивідуально-типологічну властивість, позначаючи собою всі поведінкові прояви в подальшому. Іншими словами, у підлітка виробляється не просто звичка до агресивного реагування, а внутрішньо-особистісна потреба реалізовувати власні дії, застосовуючи елементи агресивності.

Механізм переходу агресивності на індивідуально-типологічний рівень прояву характеризується тим, що у підлітка формуються стійкі внутрішні погляди та переконання, що провокують ворожість по відношенню до інших. Як наслідок, підліток вважає агресивні прояви у власній поведінці прийнятними. Фактично не маючи у власному розпорядженні позитивного поведінкового досвіду, підліток все більше укріплює агресивно забарвлені патерни поведінки.

Виходячи із вищесказаного, доцільно спрямовувати увагу на розробку комплексу заходів, які не лише задіюють поведінкові (тобто зовнішньо виявлені) аспекти підліткової агресивності, а й враховують особистісний аспект. Таким чином, програма корекції агресивної поведінки у підлі-

тковому віці повинна бути спрямована на розширення спектру ключових продуктивних соціальних та особистісних умінь підлітків з агресивними виявами у поведінці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поряд із вивченням феномену агресивності та природи її виникнення, увагу дослідників закономірно привертало питання профілактики і корекції агресивних проявів особистості. Підліткова агресивність неодноразово ставала предметом прикладного вивчення [5; 9]. Зокрема основні аспекти корекції агресивних тенденцій та профілактики проявів агресії у підлітковому віці всебічно розкрито у працях вітчизняних авторів Л. Галушко, Т. Карпінської, Т. Ломової, І. Мазохи, О. Мізерної, В. Павелків, Т. Румянцевої, О. Тарасової, І. Федух, І. Фурманова, С. Шебанової та інших дослідників.

Актуальність та вагомість даних розробок не викликає сумнівів, проте феноменологія агресивності тисним чином пов'язана з сучасними соціально-економічними та культурними тенденціями суспільного розвитку, у зв'язку з цим постійно трансформується специфіка агресивних виявів. Основним завданням в межах представленої статті є виокремлення умов та засобів корекції агресивності підлітків у сучасних умовах життєдіяльності підростаючого покоління.

Мета статті – всебічний аналіз психологічних можливостей корекції агресивної поведінки у підлітків.

Виклад основного матеріалу. Статистичні дані показують невтішну динаміку зростання різноманітних девіантних форм поведінки серед сучасної молоді. Особливо численною є категорія підліткових девіацій. Агресивні та асоціальні дії підлітки виявляють як по відношенню до однолітків, так і стосовно дорослих (батьків, педагогів). Посилюється тенденція до демонстративної агресивності. Патологічних форм набуває і жорстокість по відношенню до оточуючих. Посилення агресивних проявів у поведінці слугує суттєвою несприятливою характеристикою підліткового середовища, відображаючи одну з ключових соціальних проблем сучасного суспільства, в якому, з одного боку, зростає молодіжна злочинність, а з іншого – спостерігається підвищення кількості внутрішньо-особистісних порушень та психічних розладів підлітків [2; 6].

Зважаючи на все вищесказане, можна констатувати необхідність розробки корекційних заходів з урахуванням підходу до агресивності як до індивідуально-типологічної властивості особистості. Виходячи з цього, корекції слід піддавати не лише поведінкові прояви агресивності, а й внутрішньо-особистісні [3]. Кінцева мета будь-якої форми психокорекційної чи психотерапевтичної роботи полягає у зміні ситуації в когнітивній, емоційній та конативній сферах. Проте варто зазначити, що вірогідність та динаміка змін у кожній з них залежить саме від форм роботи психоло-

га. Традиційно прийнято вважати, що найефективнішою є групова робота через наявність фактора групової динаміки та групового впливу. Зокрема, груповий досвід протидіє відчуженню, допомагає вирішенню міжособистісних проблем. Людина виявляє, що її проблеми не унікальні, що інші люди відчувають подібні переживання. Вже це відкриття стає потужним психотерапевтичним фактором.

Аналіз науково-психологічних джерел засвідчив доцільність поділу агресивності на три ключові складники (якісні показники):

1) емоційний (переживання гніву, злості, люті, дратівливості тощо);
2) когнітивний (схильність до наявності агресивних думок, установок, мстивості з виношуванням відповідних планів і фантазій, сприйняття поведінки оточуючих як ворожої);

3) поведінковий (готовність до реалізації намічених агресивних вчинків, направлених на певну ціль, а також безпосередня агресивна дія).

Тож розуміння феномену агресивності як багатокomпонентного утворення дає змогу всебічно підійти до корекційної роботи із подолання агресивних проявів у поведінці та діяльності підлітка. Беззаперечним є твердження, що форми і методи роботи мають бути науково обґрунтовані: враховувати вікові особливості, типологічні властивості, зміст психологічної проблеми, фазу її загострення тощо [8].

Методологічною основою програми корекції агресивної поведінки підлітків першочергово стали принципи структурного, когнітивного, діяльнісного та особистісно-орієнтованого підходів. Організація роботи по корекції агресивних виявів здійснювалась на принципах гуманізму, конфіденційності, компетентності та відповідальності. Виходячи з окресленої спрямованості програми корекції, ми ставили таку ціль корекційної програми: проаналізувавши специфіку агресивних реакцій підлітків, надати їм психологічні можливості стосовно саморегуляції емоційних станів негативного спрямування, а також навчати підлітків до конструктивного відпрацювання негативних та інших агресивних тенденцій у когнітивному, емоційному та поведінковому проявах. Як бачимо, вказана ціль охоплює весь комплекс психологічних складників роботи з підлітками: комунікативний, поведінковий та мотиваційний. Реалізуючи вказану мету, програма спрямована на вирішення наступних завдань:

- навчати підлітків прийомам спілкування, стимулюючи їх комунікативний розвиток, підвищуючи показники культури взаємодії з оточуючими;

- стимулювати формування умінь конструктивних дій в ситуаціях конфліктної взаємодії;

- виробляти мотивацію саморозвитку у підлітка, стимулювати самовиховання засобами за діяння внутрішніх прагнень особи, що забезпечується відповідними психологічними ресурсами.

- заохочувати підлітків до конструктивного вирішення ситуацій, що провокують агресію, шляхом обговорення емоційних станів, які виникають у них у зв'язку із стимуляторами агресії;

- стимулювати підлітків до соціально прийнятних способів реалізації агресивних проявів, а також поведінкових актів «прогривання» агресивних дій;

- стимулювати підлітків до обговорення причин появи того чи іншого акту агресії чи агресивно забарвлених спонук, що виникають у зв'язку з відповідними обставинами, намагаючись пояснити власне самопочуття у даний момент; окрім цього, важливо пояснювати самому собі потенційні вигоди від уникнення відкритих та деструктивних агресивних виявів.

Методичний інструментарій при роботі з підлітками співвідноситься з вимогами до методів реалізації корекційних заходів загалом, а також з методами, найбільш прийнятими та комфортними для підлітків, стимулюючи в них інтерес та прагнення до спільної з педагогом роботи. До основних методів, пропонованих нами для організації корекційної роботи з підлітками, належать: дискусії та обговорення, робота в парах, малюнкові форми робіт, психологічні ігри, робота в малих групах, візуалізація, інтерактивні ігри.

Суттєвий вплив на агресивні прояви підлітків чинить і неуспіх у шкільному навчанні. Більшість осіб підліткового віку зазнають труднощів у навчанні, їм важко концентруватися на навчальних задачах, що, з одного боку, викликає проблеми з учбовою успішністю, а з іншого – вселяє у підлітків відчуття відірваності від шкільного життя. Замкнутість, деяка соціальна ізоляваність і, як наслідок, безпорадність, притаманна учбово неуспішним підліткам, слугує одним із ключових чинників появи та розгортання агресивних тенденцій. Часто можна спостерігати явище «поганої» поведінки таких учнів на уроці, що, проте, виникає в першу чергу через бажання засобами асоціальної поведінки привернути увагу до себе [1; 4].

Тому одним з основних завдань корекційної програми щодо подолання агресивних проявів поведінки підлітків, є покращання взаємин підлітка з однолітками та педагогами з метою підвищення рівня психологічного комфорту підлітка у шкільному класі. Відповідно, актуальною є і робота з батьками підлітків, спрямованість якої визначається тими ж потребами забезпечення психологічної захищеності підлітка у колективі та психологічного комфорту, тобто таких станів, які б виключали необхідність агресивних реагувань.

Таблиця 1

Зміст роботи з підлітками для подолання агресивних проявів

Показники агресивності / блоки	Мета корекційної роботи	Завдання корекційної роботи	Вправи для корекційної роботи
Емоційний	навчання підлітків прийомам саморегуляції, уміння володіти собою в різних ситуаціях	- тренування психомоторних функцій; - навчання навичкам релаксації; - навчання прийомам самоконтролю; - зниження рівня емоційного напруження; - створення позитивного емоційного настрою; - розвиток самосвідомості.	Розминка: «Ображалки» Вправа «Знавці емоцій»
Когнітивний	відпрацювання навичок спілкування можливих конфліктних ситуаціях	- прищеплювати підліткам нові форми поведінки; - вчити самостійно приймати вірні рішення; - вчити розпізнавати емоції за зовнішніми сигналами; - формувати адекватні форми поведінки підлітків; - працювати над виразністю рухів.	Вправа «Розповіді по фотографіях» Вправа «Я хочу сказати «Спасибі»
Поведінковий	навчання способам вираження гніву в прийнятній формі	- навчання підлітків вербалізувати власні свої думки і почуття; - зниження емоційного напруження; - створення позитивного емоційного настрою і атмосфери прийняття кожного; - увага на розвиток здатності висловити свій емоційний стан.	Вправа «Чудовисько» Гра «Пілот і диспетчер» Гра «Тріска в струмку»
Підсумковий етап	містить завдання, що направлені на формування і розвиток позитивних якостей особистості підлітків	- формування схвалених в суспільстві моральних уявлень; - усвідомлення своєї поведінки; - уміння регулювати поведінку в колективі у відповідності з нормами і правилами, прийнятими в колективі; - здатність проявляти адекватні форми поведінки; - розвиток таких якостей, як емпатія, довіра до людей, співчуття, співпереживання.	Вправа «Агресивна поведінка»

Закріплення сприятливих навиків поведінки, таким чином, позитивно впливатиме на агресивні прояви підлітка, зменшуючи негативні наслідки поведінкових актів.

Корекційна робота з агресивними підлітками включала в себе 3 блоки відповідно до вищевказаних складників – емоційного, когнітивного та

поведінкового. Зміст роботи на кожному етапі представлено у табл. 1. На кожному із описаних етапів здійснювалась діяльність з корекції підвищеного рівня агресивності у вигляді вправ, ігор, дискусій тощо. Наведемо опис вправ, які було застосовані нами в ході корекції.

Вправа «Знавці емоцій»

Мета: збагачення емоційної сфери підлітка, розвиток інтересу та здатності до розуміння свого внутрішнього світу і емоцій інших людей.

Інструкція: (Підлітки сидять у колі). Чи багато ви знаєте емоцій? Давайте пограємо у гру, яка допоможе нам повторити всі емоції, які ми знаємо, а комусь дізнатися і нові. Гра називається «Знавці емоцій». Той, у кого в руках м'яч, називає одну емоцію і передає м'яч сусідові справа. Повторювати сказане раніше не можна. Той, хто не може назвати емоцію, виходить з кола. Залишився – найбільший знавець емоцій в групі. (можна встановити нагороду – медаль або грамоту. Щоб користі від гри було більше, а програвш інших не був образливим, попереджуємо, що це перший тур, а через якийсь час гру можна повторити. Цим ми створюємо у підлітків настрій на запам'ятовування званих слів, що допоможе виграти надалі).

Вправа «Чудовисько»

Мета: зняття агресії, розслаблення, створення сприятливого емоційного настрою.

Інструкція: Кожен учасник гри зараз отримає повітряну кульку. Її потрібно надути і зав'язати. Після того, як кулі готові: розділіться на дві команди за кольором куль. Кожна команда за допомогою скотча робить з кульок фігуру «чудовиська». Після того, як «чудовиська» готові: команди, поміняйтеся своїми фігурами. Ваше завдання – без допомоги рук, тільки спинами, животами, плечима лопнути це чудовисько до останньої кульки.

Вправа «Агресивна поведінка»

Мета: Дослідження агресивної поведінки.

Інструкція: Візьміть кожен по аркушу паперу і напишіть на ньому все, що робить людина, про яку можна сказати: «Так, вона дійсно агресивна». Випишіть невеликий рецепт, слідуючи якому, можна створити агресивну дитину. Наприклад: пара міцних кулаків, гучний голос, велика порція жорстокості і т.д. (Потім попросіть кількох підлітків продемонструвати елементи такої поведінки, а група повинна відгадувати, що саме вони показують.)

А тепер подумайте про те, які елементи агресивної поведінки ти зустрічаєш тут, у цій групі. Що тобі здається агресивним? Коли ти сам проявляєш агресивність? Яким чином ти можеш викликати агресію по відношенню до себе?

Візьми ще один аркуш паперу, розділи його вертикальною лінією по середині. Зліва запиши, як оточуючі протягом дня проявляють агресію по відношенню до тебе. Праворуч запиши, як ти сам проявляєш агресію по відношенню до інших.

На цю вправу можна відвести 10-15 хвилин. Після цього просимо підлітків зачитати свої записи.

Аналіз вправи:

- Ви можете уявити, що хто-небудь з вас стане забіякою або таким собі "Рембо"?

- Бувають такі діти, які проявляють свою агресію не кулаками, а якимось іншим способом?

- Чому і діти, і дорослі так часто намагаються відчутти свою перевагу, принизивши інших?

- Як веде себе жертва агресії?

- Як стають жертвою? Що можна зробити, щоб не бути жертвою?

- В чому проявляється рівноправність між дітьми?

- Як би ти описав свою власну поведінку?

Вправа «Розповіді по фотографіях»

Мета: емоційний розвиток, стимулювання інтересу й уваги до власного внутрішнього світу, до розуміння чужих емоцій і співпереживання.

Інструкція. Кожен підліток отримує по одній фотографії: «Подивіться уважно на фотографію, яка у вас в руках. Подумайте, який настрій у людини на фотографії, які емоції вона відчуває? Спробуйте придумати, чому людина відчуває такі емоції, що відбулося до того, як її сфотографували?»

Вправа «Я хочу сказати «Спасибі»

Інструкція: Ми часто, а може бути і не дуже часто, говоримо «спасибі». Так прийнято. Прийнято дякувати за подарунки, за смачний обід, за надану послугу і за багато чого іншого. Слово «спасибі» приємно не тільки того, хто його чує, але і тому, хто вимовляє. Не вірите? Давайте перевіримо. Часто ми забуваємо або просто не встигаємо подякувати людині за щось важливе, що він для нас зробив або робить. Зараз протягом двох хвилин ми посидимо мовчки. В цей час постарайтеся згадати людину, з якою ви хотіли б сказати «спасибі», і за що саме ви вдячні йому. Коли ви будете готові, я попрошу вас сказати, кого ви хотіли б подякувати і за що. Почніть зі слів: «Я хочу сказати "спасибі"...».

Гра «Пілот і диспетчер»

Мета: набуття досвіду довіри оточуючим.

Інструкція: Зараз ми з вами пограємо в гру «Пілот і диспетчер». Літаки літають на великі відстані, і буває так, що вони потрапляють в зону поганої видимості. Тоді не збитися з шляху допомагає диспетчер. Давайте

виберемо того, хто буде пілотом на літаку і диспетчера. Інші спостерігатимуть, як летить наш літак. Диспетчер встає позаду пілота на відстані і керує польотом виключно словами. Пілот, виконуючи вказівки диспетчера, повинен пролетіти безперешкодно по кімнаті до зазначеного пункту призначення.

Кожен підліток має спробувати себе диспетчером та пілотом.

Гра «Тріска в струмку»

Мета: формування довіри до оточуючих.

Зміст: З групи вибирається один підліток, який буде «тріскою». Інші будуть «струмком». Вони стають у дві шеренги, одна навпроти одної на відстані приблизно 1 метра. «Тріска» закриває очі і повільно, маленькими кроками рухається по «струмку». Всі, хто задіяний у «струмочку», намагаються ніжно долонями направляти «тріску» то вперед, то вліво, то вправо. Рухи повинні бути плавними. Після того, як «тріска» пропливе весь струмок, вибирається інша «тріска». У цій ролі повинні побувати всі учасники гри.

Розминка: «Ображалки»

Мета: Знайомство з ігровими прийомами, що сприяють розрядці гніву в прийнятній формі за допомогою вербальних засобів.

Зміст: Учасники гри передають по колу м'яч, при цьому називають один одного різними необразливими словами. Це можуть бути назви дерев, фруктів, грибів, риб, квітів тощо. Кожне звернення обов'язково повинно починатися зі слів «А ти...». Наприклад: «А ти – морквина!». У заключному колі граючі обов'язково говорять своєму сусідові що-небудь приємне, наприклад: «А ти – моя радість!».

Примітка: Гра цікавіша, якщо проводити її в швидкому темпі.

Очевидно, що для досягнення стійкого позитивного результату корекційної роботи з підлітками необхідно, щоб корекційні дії мали не епізодичний, а системний, комплексний характер. Корекційний вплив в першу чергу передбачає опрацювання кожної характерологічної особливості підлітка, так як агресивність деструктивним чином впливає на інші риси характеру особистості. Тому комплексний підхід є необхідною умовою ефективності корекційної діяльності та стійкості отриманих набутків [8].

Кожний з напрямів корекційної роботи з підлітками спрямований на корекцію певної психологічної риси або особливості підлітка і містить набір відповідних психологічних прийомів і технік, що дозволяють скоригувати відповідні риси (особистісні та індивідуально-типологічні властивості) особистості. Окремим напрямком роботи по корекції підліткової агресивності визначено роботу з батьками та педагогами, спрямовану на задіяння оточуючих підлітка дорослих на допомогу при знятті провокуючих чинників агресивної поведінки [7].

Висвітлена послідовність блоків, що відображають основні напрями роботи з агресивними підлітками, представлена у довільній формі і не визначає певну логічну послідовність дій у корекційній роботі. Відзначимо лише такий ключовий момент, як необхідність початково відреагувати негативні емоційні стани, що провокують агресивні прояви: тривожність, занепокоєність, гнів, фрустрованість тощо. Встановлення гармонійного емоційного фону сприятиме подальшій конструктивній роботі з підлітками, дозволить налагодити тісні міжособистісні контакти, створити ситуацію довіри до педагога.

Вагомим складником корекційної роботи є робота по усвідомленню власних внутрішньо-особистісних переживань і пов'язаних з ними емоційних реакцій. Основними задачами є, по-перше, вироблення уміння відділяти конструктивні емоції від деструктивних, а по-друге, стимуляція уміння розуміти емоції інших людей; як наслідок, розуміти мотивацію їх поведінки та діяльності. Така робота сприятиме оволодінню підлітками прийомами контролю власних проявів гніву та агресії, а також до розвитку адекватної самооцінки.

Тож роботу з агресивними підлітками в межах представлених напрямків доцільно будувати як в індивідуальному порядку (зокрема, на первинних етапах роботи, спрямованих на емоційне відреагування ситуацій та відчуттів), так і в груповій роботі (особливості на етапах роботи по встановленню конструктивних взаємин з членами референтних груп) [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проблема виховання підлітків з агресивною поведінкою є однією з центральних психолого-педагогічних проблем. Все частіше доводиться стикатися з явищами ігнорування суспільних норм і агресивної поведінки у підлітковому віці. Не залишає сумніву те, що підліткова агресивність повинна підлягати психологічній корекції. Тому нами було апробовано відповідну програму, яка мала на меті: навчання підлітків прийомам спілкування, стимулювання розвитку їх комунікативної культури; формування уміння конструктивно діяти в конфліктних ситуаціях; формування мотивації самовиховання і саморозвитку, забезпечення необхідними психологічними ресурсами і засобами. Подальші дослідження доцільно спрямувати на розширення психологічних можливостей корекції підліткової агресивності засобами тренінгових форм роботи.

Література

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Берковиц Л.; пер. с англ. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. — 512 с.

- 2.Бэрон Р. Агрессия / Бэрон Р., Ричардсон Д.; пер. с англ. — СПб.: Питер, 2001. — 352 с.
- 3.Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки / Т. Карпінська // Психологія і суспільство. — 2010. — № 4 (42). — С. 104-110.
- 4.Кравчук С.Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. / Кравчук Світлана Леонтіївна. — Київ, 2002. — 265 с.
- 5.Поденко А.В. Організаторські здібності як зона найближчого розвитку підлітка /А.В. Поденко, Т.Б Хомуленко // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. — К.: Міленіум, 2006. — Вип. 29. — С. 306-313.
- 6.Румянцева Т.Г. Агрессия и контроль / Т.Г. Румянцева // Вопросы психологии. — 1992. — № 5-6. — С. 35-40.
- 7.Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э.; пер. с англ. — Мн.: Попурри, 1999. — 624 с.
- 8.Фурманов И.А. Психологические основы диагностики и коррекции нарушенного поведения у детей подросткового и юношеского возраста / И.А. Фурманов. — М.: НИО, 1997. — 198 с.
- 9.Хомуленко Т.Б. Развивающие программы в работе психолога системы образования: деятельностный подход / Отв. ред. Т.Б. Хомуленко. — Х.: ФО-П Шейніна О.В., ХНПУ, 2012. — 399 с.